

واژه‌های فلسفی ابن سینا

و معادل‌های لاتینی آنها

نوشته محمدتقی دانش‌پژوه

درباره ارزش شقای ابن سینا همین بس که خود او در نامه‌اش به کیا ابوجعفر محمد بن حسین بن مرزبان چنین می‌نویسد: «و قد قضیت الحاجة فی ذلك فی ما صنفته من کتاب الشفاء العظیم المشتمل علی جمیع علوم الاوائل حتی الموسیقی بالشرح والتفصیل والتفریح علی الاصول (آنچه بدان نیاز بود در این دفتر بزرگ بر آورده‌ایم و همه دانشهای پیشینیان را تا موسیقی گسترده و با گزارش در آن گنجانده‌ایم و شاخه‌ها و فروع را از ریشه و اصل بیرون کشیده‌ایم)». بدوی، ارسطو عند العرب، ص ۱۲۱.

او در آغاز منطق شفا هم می گوید که من خواسته‌ام مغز نغز دانشهای فلسفی گذشتگان را برگزینم و دور از هر آلاچی در آن بگذارم و به شبهات پاسخ گویم.

ابوعبید گوزگانی در سرگذشت او می نویسد که او دانشجویان را در هنگام وزارت شمس الدوله شبانه به خانه خویش می خواند و من شفا را بر می خواندم و دیگران قانون را. شفا برای ارزشی که داشت کتاب درسی شد و دانشمندان بدان می نگرستند. نوشته‌اند که خیام ریاضی‌دان، در پایان زندگی، الهیات آن را می خوانده است و میمون بن نجیب واسطی منطق و طبیعی و الهی آن را از بر کرده بود. در سرگذشت ابن سهلان ساوی آورده‌اند که «کان بیبع کلّ نسخه من کتاب الشفاء بمائة دینار من خطه». «به اوقات به نسخ کردی نسخه‌ای از کتاب شفا به صد دینار دادی» (ابوالحسن بیهقی، *تمتة صوان الحکمه*، ص ۹۸ و ۱۶ و ش ۷۴، دره، ش ۶۸، *نزّهة الارواح* ۵۶:۲).

ابن سینا در این دفتر بزرگ و ارزنده، گذشته از گنجاندن مسائل فلسفی آن روزگاران راه نگارش ارسطو را دنبال کرده و تا توانسته روش تاریخی و زبان شناسی و پندارشناسی او را در آن به کار برده است. در فصل چهارم مقاله یکم الهی شفا، درست مانند دفتر بتای *متافیزیک* ارسطو، که در آن مسائل دشوار یا «آپوری (aporie)»ها را بر شمرده شده است، از مسائل کاوش کردنی یاد کرده است که هر تن Horten و فنواتی Anawati در دو ترجمه آلمانی و فرانسوی آن با کمک حاشیه صدرای شیرازی در زیر صفحات و در یادداشتها جای حل آنها را در فصلهای آینده نشان داده‌اند. همچنانکه مترجمان اروپایی *متافیزیک* ارسطو، مانند راس Ross و بونیتس Bonitz و تریکو Tricot و دیگران چنین کرده‌اند.

پس شایسته است که درباره شفا ابن سینا به همان تحقیقاتی دست زد که دانشمندان اروپایی درباره نوشته‌های افلاطون و ارسطو، به ویژه *متافیزیک* او کرده‌اند. دانشمندان ما درباره این دفتر بسیار کار کرده‌اند، چه می دانیم که تنها از الهیات شفا بیست و هشت دانشمند ایرانی گزین کرده یا بر آنها شرح و حاشیه نوشته‌اند (دیباجه نگارنده بزنجات، ص ۷۵-۷۸). ولی کاری که ما هنوز نکرده‌ایم ولی دانشمندان اروپایی گامهایی در راه آن برداشته‌اند این است که باید واژه‌ها و اصطلاحات شفا را روشن ساخت و همتای آنها را در زبانهای یونانی و سریانی و پهلوی و لاتینی و عبری و فارسی نشان داد، و با این کار سنجشی رشته پیوند اندیشه فلسفی ابن سینا را با اندیشه فلسفی دانشگاههای آتن و اسکندریه و انطاکیه و اِدسا و نصیبین و حرّان و قنسرین و جندی شاپور و بغداد و مرو، که پیش از وی بوده است، و با فرهنگ دانشمندان لاتینی زبان پس از وی پیدا کرد و دریافت که او از گذشتگان چه گرفته و به

آیندگان چه داده است.

برای این کار و پی بردن به زبان فلسفی ابن‌سینا، مانند دیگر دانشمندان بزرگ، دوره در پیش است:

۱. تدوین و تعریف مصطلحات و نگارش واژه‌نامه، مانند آنچه خود ابن‌سینا در کتاب الحدود و لسان‌العرب، و فارابی در الأسئلة اللامعة والاجوبة النافعة پایه‌گذاری کرده‌اند. در آن روزگاران نگارش‌های دیگری هم سراغ داریم که آنها را همتای کار ابن‌سینا و فارابی می‌توان به‌شمار آورد، مانند التنویر قمری بخاری که فارسی آن هم چاپ شده است (دانشگاه: ۲۸۳۶/۴، ملک ۵: ۱۸۹ ش ۱۲/۷۰۸، آستانه قم: ۲۳۰). همچنین فرهنگنامه‌های کلامی سیدمرتضی و شیخ طوسی و صاعد آبی که من آنها را چاپ کرده‌ام و فرهنگنامه اصولی شیخ مفید و جوینی که چاپ شده است. رساله‌ای به فارسی به نام حدود ارسطو هم داریم (دانشگاه ۳: ۴۱).

۲. تدوین فهرست واژه‌های فلسفی یا ایندکس برای آنها، چنانکه فر. آست Fr. Ast در چاپی که از نگارش‌های افلاطون در سالهای ۱۸۳۵ - ۱۸۳۸ کرده و پس از آن يك بار در سال ۱۹۰۸ و بار دیگر در سال ۱۹۵۶ تجدید چاپ شده است فرهنگنامه افلاطونی (Lexicon Platonicum) با آن همراه کرده است.

همچنین در سال ۱۹۶۴، ادوارد دپلاس Edouard des Places، فرهنگ زبان فلسفی و دینی افلاطون (Lexique de la langue philosophique et religieuse de Platon)، رابده نگارش در آورده و واژه‌های یونانی او را به فرانسه ترجمه کرده و جای آنها را از روی چاپ هنری استین Henri Estinne نشان داده است. شماره صفحات و بندهای آن جایها از روی همین چاپ است که در چاپها و ترجمه‌های آلمانی و فرانسوی و انگلیسی و فارسی نگارش‌های افلاطون هم در کنار صفحات نشان داده می‌شود.

به یاری این گونه فهرستها و واژه‌نامه‌ها هر کسی می‌تواند واژه‌ای را که می‌خواهد به آسانی بیابد، و با راهنمایی همین فهرستها و شماره‌ها و بندهای آن هر مطلبی را در آن نگارشها در هر چاپ درستی که باشد می‌توان یافت.

بونیتس در سال ۱۸۷۰، فهرستی به نام فهرست ارسطاطالیسی (Index Aristotelicus) نوشته است که افزار کاری است سودمند برای هر گونه کاوش ژرف درباره اندیشه ارسطو، و به‌طور کلی دوستاران فلسفه ناگزیرند که در کاوش‌های خود بدان بنگرند. این فهرست، در بخش پنجم چاپی که ایم. بکر Imm. Bekker از نگارشها و گزارشها و ترجمه‌ها و پراکنده‌های

ارسطو در برلین در سال ۱۸۳۱ آغاز کرده و در سال ۱۸۷۰ به پایان رسیده آمده است. شماره صفحات و سطرهای همین چاپ است که در همان ایندکس یا فهرست بونیتس و در چاپها و ترجمه‌های دیگر نگارشهای ارسطو نشان داده می‌شود و با این شماره‌ها می‌توان به آسانی هر مطلب یا هر واژه‌ای را پیدا کرد.

در پایان چاپی که راس Ross در سال ۱۹۲۴ با حواشی انگلیسی و بونیتس در سال ۱۸۷۱ با ترجمه آلمانی و هیو تردنیک Hugh Tredennick در سال ۱۹۳۳ با ترجمه انگلیسی و تریکو Tricot در سال ۱۹۸۱ تنها با ترجمه فرانسوی از متافیزیک ارسطو کرده‌اند نیز واژه‌نامه‌ای به یونانی با انگلیسی و فرانسوی آمده است.

تروی ویلسون آرگان Troy Wilson Organ هم در سال ۱۹۴۹ از روی چاپ راس و اسمیت Smith در آکسفورد در ۱۹۰۸-۱۹۳۱ واژه‌نامه‌ای به انگلیسی برای ارسطو به نام *Ar* *Index to Aristotle* نوشته که بسیار سودمند است. کار او را می‌توان دنباله همان کرپوس اریستوتلیکوس نوشته بونیتس دانست. این واژه‌نامه مانند ایندکس ابوت Abbott است برای ترجمه انگلیسی جوت Jowett از نگارشهای افلاطون.

واژه‌نامه‌ای که مورینس بوئیز در پایان تفسیر *ما بعد الطبیعه* ابن رشد گذارده است فهرست خوبی است برای پی بردن به برابری‌های عربی واژه‌های الهی ارسطو و واژه‌های زبان فلسفی ابن رشد و برای دریافت فلسفه ابن سینا هم سودمند خواهد بود. در این فهرست به نامهای کسان و نامه‌ها هم برمی‌خوریم که در مانند آن چنین چیزی نیست.

اکنون برویم بر سر نگارش ابن سینا. می‌دانم که درباره واژه‌های زبان فلسفی ابن سینا و نسخه‌های لاتینی نگارشهای او ترجمه آنها به زبان فرانسه سه خانم اروپایی کاوش ژرفی کرده‌اند. نخست املیه ماریه گواشن A. M. Goichon است که کارهای او از این قرار است:

۱. تمایز میان ماهیت و وجود در نزد ابن سینا (*La distinction de l'Essence et de l'Existence d'après Ibn Sīnā*) (چاپ ۱۹۳۷) که از مسائل فلسفی او بر پایه همین تمایز چیستی (ماهیت) و هستی (وجود) تحقیق کرده، و آن کاری است بسیار ارزنده و شایسته ترجمه به فارسی و درست مانند *البضاعة المزجاة فی اثبات وجود الکلّی الطبیعی* اثر ابوالحسن بن محمد هادی حسینی تنکابنی، در گذشته ۱۲۸۶ (اعلام الشیعه ۱۳: ۳۱) که در ۱۲۵۵ آن را نوشته (دانشگاه، ۱۸: ۳) و در آن، به گواهی بسیاری از مسائل فلسفی، هستی کلی را ثابت کرده و بر ابن سینا خرده گرفته است. این کتاب هم شایسته است که به فارسی درآید. گواشن در این کتاب خود (ص ۴۹۹-۵۰۳) جدولی گذارده و بخشها و بندهای نجات و

شفا را با هم مقایسه کرده و نشان داده است که این دو کتاب در کجاها با هم یکی هستند.

۲. واژه‌نامه زبان فلسفی ابن سینا (*Lexique de la langue philosophique d'Ibn Sina*) به عربی و فرانسوی با اشاره به متنهای عربی شفا و نجات و اشارات و حدود و منطق المشرقیین و ترجمه‌های لاتینی شفا و نجات همراه با فهرست واژه‌های لاتینی و فرانسوی (چاپ ۱۹۳۸) و دنباله آن که واژه‌نامه‌ای است سنجشی میان عربی و یونانی با فهرست واژه‌های یونانی (چاپ ۱۹۳۹). در واژه‌نامه عربی و فرانسوی ۷۹۲ و در واژه‌نامه عربی و یونانی ۷۸۷ واژه در برابر ۴۵۰ واژه یونانی با اشاره به شماره‌های عربی و به جایگاه آنها در نگارشهای ارسطو دیده می‌شود. گواشن در صفحه ۹ دیباچه این کتاب می‌نویسد: «در آشنایی با هر فلسفه‌ای باید اصطلاحات آن را دریافت و بدین وسیله به زبان فیلسوف پی برد. چنین واژه‌نامه‌ای برای پی بردن به فلسفه خاوری در دست ما نبود. در فرهنگهای عربی نیز نشان داده نشده بود که واژه‌های فلسفی ساخته و پرداخته کدام فیلسوف است و سرچشمه آنها کجاست. در سال ۱۹۱۲، وزارت فرهنگ مصر در قاهره انجمنی را مأمور تدوین فرهنگی فنی به عربی برای دانشها و هنرها کرد. از لویی ماسینیون هم خواسته شده بود که در دانشگاه الازهر در این باره سخنرانی کند. ماسینیون در آن سخنرانی گفت که پیش‌درآمد دانشها فلسفه است و فرهنگ فلسفی خود پایه کار است برای فرهنگ همه دانشها. او در این باره در آنجا برای واژه‌های منطق پنج و برای روان‌شناسی چهار و برای هستی‌شناسی چهار درس داد و در سال ۱۹۲۶-۱۹۲۷ در کلژ دو فرانس برای واژه‌های فنی شالوده‌ای ریخت و از برابریهای لاتینی آنها یاد کرد. ما در این کتاب به زبان ابن سینا پرداخته‌ایم و برای ۷۹۲ واژه فلسفی عبارات مناسب و شایسته آنها را از کتابهای شفا چاپ تهران و نسخه خطی «منطق» آن در لیدن و نجات (چاپ ۱۳۳۱) و منطق المشرقیین (چاپ ۱۳۲۸) و تسع رسائل ابن سینا (چاپ ۱۳۲۶) و جامع البدایع و ترجمه‌های لاتینی هم آورده‌ایم».

او در آغاز واژه‌نامه با فرهنگ سنجشی ابن سینا، که بخش دوم است، می‌نویسد که هر که به اندیشه فلسفی ابن سینا می‌پردازد به این می‌اندیشد که پیوند آن را با اندیشه فلسفی یونانیان به‌ویژه ارسطو و افلوطین بیابد. اگرچه دانشمندان عربی زبان اندیشه ابن سینا را مستقل می‌دانند و می‌گویند که این اندیشه دنباله تفسیر قرآن و آموزش اخلاقی و کلامی رایج زمان است، ولی فیلسوفانی که با اندیشه یونانی آشنا هستند می‌گویند تا با نگرستن به آن به رشته پیوسته فرهنگ یونانی و ایرانی از روزگاران پیش‌تاریخ تا روزگار رونق دانشگاه بغداد برسند. این رشته در آموزشگاههای ایرانی مسیحی و سریانی آغاز شده است و با نگاه کردن به

نسخه‌های یونانی و پهلوی و سریانی و عربی که در گنجینه‌ها موجود است می‌توانیم به این رشته پیوسته فرهنگی برسیم. پیداست که برای ما فرهنگنامه‌ای سودمند خواهد بود که نشان دهد که هر واژه‌ای در کجای متنهای یونانی و سریانی و عربی آمده است. این کار به ما کمک خواهد کرد تا واژه‌نامه‌ای تاریخی به‌دست آوریم و از این راه با تاریخ زبان فلسفی و دگرگونی آن آشنا شویم.

۳. الحدود ابن سینا که گواشن آن را از روی دو چاپ ۱۲۹۸ استانبول در تسع رسائل و ۱۳۲۶ قاهره ترجمه کرده و سپس با دیدن نسخه‌های تاریخ‌دار و بی تاریخ استانبول (که نوشته ۵۷۹ کهنترین است) و اسکوریال و لیدن و موزه بریتانیا و دیوان هند و کتابخانه بادلیان و تیموردارالکتب قاهره آن را بررسی کرده و با متن عربی در بنیاد فرهنگی فرانسوی برای آثار خاوری در قاهره به نام ذکرى ابن سینا (Memorial Avicenne, ۶) در ۱۹۶۳ چاپ کرده است. این هم خود يك واژه‌نامه دوزبانه برای فلسفه ابن سینا به‌شمار می‌آید که خود او آن را پایه‌گذاری کرده است.

۴. فلسفه ابن سینا و تأثیر آن در اروپای سده‌های میانه (*La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe médiévale*) (چاپ ۱۹۴۴، پاریس) که سه سخنرانی اوست در بنیاد بررسیهای خاوری و افریقایی دانشگاه لندن در ماه آزار ۱۹۴۰ و آن را رمضان لاوتد به نام فلسفه ابن سینا و اثرهای اروپیه خلال القرون الوسطی به عربی برگردانده و در سال ۱۹۵۰ چاپ کرده و بسیار تاریخچه خوبی است.

۵. «دگرگونی فلسفی ابن سینا *L'évolution philosophique d'Avicenne*» که در مجله فلسفی (*R.ph.*) شماره‌های ژوئن و سپتامبر ۱۹۴۸ چاپ شده است (مهدوی، ۱۰).

۶. «جایگاه تعریف در منطق ابن سینا *La place de la définition dans la logique d'Avicenne*» که در مجله قاهره در ژوئن ۱۹۵۱، ص ۹۵-۱۰۶ چاپ شده است.

۷. ترجمه‌الاشارات والتنبیهاات به نام *Livre des directives et Remarques* که در ۱۹۵۱ چاپ شده و دیباچه و حواشی آن برای دریافت این دفتر گزیده و کوتاه بسیار سودمند است. در پایان این ترجمه يك واژه‌نامه عربی (به خط لاتینی) و يك فهرست نام کسان آمده است.

۸. گزارش داستان حی بن یقظان از روی سخنان ابن سینا (*Le récit de Hayy ibn Yagzān commenté par des textes d'Avicenne*)، با دیباچه و ترجمه، چاپ ۱۹۵۹ پاریس (آغاز الحدود گواشن). او درباره حی بن یقظان گفتاری هم در *دائرة المعارف اسلامی* (متن)

فرانسوی، ۳: (۳۴۱) دارد.

دوم خانم دالورنی The D'Alverny گنجور بخش نسخه‌های خطی کتابخانه ملی پاریس است که درباره ترجمه‌های لاتینی نگارشهای ابن‌سینا کار کرده و نسخه‌هایی از آنها را که در کتابخانه‌های اروپا موجود است شناخته و در گفتار خود در کنگره ابن‌سینا در بغداد، در مارس ۱۹۵۲، از آنها یاد کرده است. گفتار ارزشمند او را به نام «ورود ابن‌سینا به باختر Introduction d'Avicenne en Occident» در مجله قاهره چاپ ۱۹۵۱ (ص: ۱۳-۱۳۹) من دیده و خوانده‌ام (ترجمه شفای ابن‌سینا از قنواتی، ۲۵) او می‌گوید که شفا و قانون ابن‌سینا را در نیمه دوم سده سیزدهم مسیحی در طلیطله (تولدو) به لاتینی ترجمه کرده‌اند. قانون را ژرارد کرمونی و فرارپ کالیوس و شفا را ابن‌داود (آون داوت) به لاتینی ترجمه کرده است، ولی ترجمه شفا، گنگ در آمده و بخش متافیزیک آن در ۱۴۹۵ در ونیز چاپ شده است. سوم خانم سیمون وان‌ریت Simone Van Riet استاد فلسفه است که او هم درباره ترجمه لاتینی الهیات ابن‌سینا کار کرده است. ترجمه لاتینی کتاب نفس و الهیات شفا را به نام «ابن‌سینای لاتینی» با دیباچه‌های با ارزش و بسیار ژرف و ربك G. Verbecke در سالهای ۱۹۵۲-۱۹۸۰ چاپ کرده است (آینده، گفتار دکتر مهدوی، ۸: ۲۸۶). کتاب النفس که بخش ششم (۵-۱) طبیعیات شفاست در دو جلد در سالهای ۱۹۵۲ تا ۱۹۶۸ و فلسفه آن به نام «دفتر فلسفه نخستین یا دانش الهی» هم در دو جلد در سالهای ۱۹۷۷ تا ۱۹۸۰ چاپ شده و بخشهای دوم تا پنجم طبیعیات شفا زیر چاپ است. الهیات یا فلسفه نخستین شفای آن مانند متن در ده مقاله است.

فرهنگنامه یا واژه‌نامه‌ای که خانم وان‌ریت در سال ۱۹۸۳ در لیدن چاپ کرده است مجلد پنجم ابن‌سینای لاتینی است و در آن ترجمه لاتینی با متن الهیات شفا چاپ ۱۹۶۰ مصر سنجیده شده است. این مجلد دارای دو بخش است: نخست واژه‌های عربی به خط عربی از روی ریشه‌ها و مشتقات آنها به خط لاتینی و هم‌تاهای لاتینی آنها، دوم واژه‌های لاتینی همراه با هم‌تاهای عربی آنها به خط لاتینی و با اشاره به صفحات و سطرهای دو مجلد ترجمه لاتینی الهیات شفا چنانکه در دیباچه آن (ص ۲) بدان اشارت شده است.

۱. بتگرید به گفتار گواشن درباره ابن‌سینا در دائرة المعارف اسلامی (۳: ۹۶۵) و دانشنامه ایران و اسلام (ص ۶۴۲)، دو فهرست قنواتی و استاد دکتر یحیی مهدوی برای نگارشهای ابن‌سینا، ترجمه شفای ابن‌سینا از قنواتی به فرانسه، ص ۲۵، و آگهیهای آغاز نگارشهای گواشن.

2. S. Van Riet, *Avicenna latinus, liber de philosophia prima sive Scientia divina*, I-X, Lexique, Louvain-la-Neuve, E. Peeters- Leiden, E. J. Brill, 1983, 16+354p.

غلطنامه‌ای که قنواتی در ترجمه فرانسوی الهیات شفا (ص ۲۲-۲۴) برای چاپ مصر گذارده و همچنین غلطنامه‌ای که خود وان ریت برای بخش دوم الهیات شفا، که ترجمه فرانسوی آن را خود قنواتی هنوز چاپ نکرده است، آورده هم در آن رعایت شده است (ص ۲).

این واژه‌نامه، چنانکه وان ریت نوشته است (ص ۱)، گذشته از اینکه واژه‌های عربی شفا و واژه‌های لاتینی ترجمه آن را با یکدیگر می‌سنجد به ما کمک می‌کند تا با اصطلاحات فلسفی مقالات دهگانه الهیات شفا آشنا شویم و نشان می‌دهد که واژه‌های لاتینی تا چه اندازه با واژه‌های عربی ابن سینا برابری دارد.

پس با این واژه‌نامه لاتینی و فرهنگنامه‌های یونانی و اروپایی و عربی دیگر که یاد کرده‌ام ما با کار ابن سینا و ریشه و اثر آن به خوبی آشنا می‌شویم و به جایگاه تاریخی آن پی می‌بریم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی